

Het radicale midden overzee

ANNALEN VAN HET
THIJMGENOOTSCHAP
Jaargang 109 (2021), aflevering 2

Thijmgenootschap

vereniging voor wetenschap en levensbeschouwing

Onder redactie van de wetenschappelijk raad

Prof. dr. Gabriël J.M. van den Brink (voorzitter)

Eefje de Gelder MSC MA (secretaris)

Leden

Prof. dr. Govert J. Buijs

Dr. Harm J.M.J. Goris

Mr. Frank A.M. van den Heuvel

Dr. Arthur Kok

Prof. dr. Evert van Leeuwen

Prof. dr. Maria E.T.C. van den Muijsenbergh

Dr. Patrick Overeem

Dr. Ronald B.J. Tinnevelt

Prof. dr. Theo Wobbes

Redactiesecretariaat

Tel. 06-51938775

e-mail secretaris.thijmgenootschap@outlook.com

www.thijmgenootschap.nl

Patrick Overeem &
Hans-Martien ten Napel (red.)

Het radicale midden overzee

Verkenningen van het postliberalisme

Eburon
Utrecht 2021

Het Thijmgenootschap, vereniging voor wetenschap en levensbeschouwing, is opgericht in 1904 en draagt sinds 1947 de huidige naam, geïnspireerd op J.A. Alberdingk Thijm, literator, kunstkenner en cultuurdrager. Deze vereniging van christelijke intellectuelen zet zich in voor wetenschappelijke publicaties met een actueel, levensbeschouwelijk accent. Voor lidmaatschap zie de laatste pagina.

Bestuur Thijmgenootschap

Prof. dr. Wim B.H.J. van de Donk, voorzitter

Prof. dr. Eelke de Jong, vice-voorzitter

Eefje de Gelder MSc MA, secretaris

Drs. Roland E.C. van der Pluym, penningmeester

Prof. dr. Gabriël J.M. van den Brink

Drs. Maria J.Th. Martens

Annemiek M. Schilpzand MSc, LLM

ISBN 978 94 6301 381 9

Academische Uitgeverij Eburon, Utrecht

www.eburon.nl

Beeld omslag: ixstudio / Alamy Stock Photo

Omslagontwerp: Brigitte Slangen

© 2021 de auteurs / Thijmgenootschap. Alle rechten voorbehouden.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de rechthebbenden.

Inhoud

PATRICK OVEREEM & HANS-MARTIEN TEN NAPEL Inleiding: Kennismaken met het postliberalisme	7
BAS HENGSTMENGEL Postliberale theologie: Een radicale kritiek op het seculiere liberalisme	21
RINGO OSSEWAARDE Het katholieke postliberalisme en de culturele crises van het technologisch tijdperk	43
MARIN TERPSTRA Postliberalisme en de crisis van de moderne maatschappij	65
SOPHIE VAN BIJSTERVELD Postliberalisme volgens Deneen: Aanvaarding of afwijzing van de moderne samenleving?	83
HANS-MARTIEN TEN NAPEL Om de voorrang van God: Liberale en postlibera- le opvattingen over godsdienstvrijheid vergeleken	103
MENNO R. KAMMINGA Internationaal postliberalisme: Middenweg naar een duurzame wereldorde?	121

RONALD VAN RAAK	
Het oppoetsen van de liberale veren: De politieke synthese van Philip Kohnstamm	145
MAARTEN NEUTEBOOM	
Postliberalisme en christendemocratie	161
PATRICK OVEREEM	
Vuurtorens en veldhospitalen: Het postliberale alternatief	181
Over de auteurs	201

Inleiding: Kennismaken met het postliberalisme

LIBERALISME ONDER VUUR

Het liberalisme bevindt zich in een ambivalente situatie. Het is ongetwijfeld de ideologie die moderne samenlevingen, waaronder de Nederlandse, het sterkst domineert. Tegelijk krijgt het steeds meer kritiek, van verschillende kanten. Op dit moment lijkt het neoliberalisme in de economie enigszins op zijn retour en het progressief liberalisme in de cultuur juist aan de winnende hand, maar per saldo maakt dat weinig verschil: het vrij kiezende individu heeft zowel op de markt als in de moraal nog steeds een uitgestrekt leefgebied. Er zijn echter ook rivalen en jagers actief.

De kritiek op het zogeheten neoliberalisme leeft breed. Voor critici verwijst dit begrip naar een cluster aan ontsporingen vanaf de *eighties* en *nineties*: doorgeschoten marktdenken, deregulering van markten, astronomische groei van de financiële sector, privatisering van publieke diensten en als grondslag van dit alles het magere mensbeeld van de *homo economicus*. Door dit neoliberalisme is een groeiende tweedeling ontstaan tussen kosmopolitische, hoogopgeleide *haves* en lokaal georiënteerde, laagopgeleide *have-nots*, tussen de zogeheten *anywheres* en de *somewheres*.¹ De laatsten voelen zich ondervertegenwoordigd en achtergesteld, ja verraden door 'de elite', met als gevolg dat ze hun steun en stem geven aan populistten die zich in hun naam tegen die elite keren. Deze golf van kritiek is inmiddels zo krachtig geworden, dat ook (neo)liberale machthebbers zelf erin beginnen mee te zwemmen. Zo komt ze niet alleen meer van links, maar ook van rechts, en niet alleen meer van academici en activisten, maar ook vanuit het politieke en maatschappelijke establishment zelf. Het neoliberalisme is duidelijk in de verdediging.

Een stuk beter gaat het met het progressief liberalisme. Dit is, simpel gezegd, de anti-autoritaire levensfilosofie die zegt dat je vooral ‘jezelf’ moet kunnen zijn en dat daarvoor een zo groot mogelijke privésfeer moet worden gecreëerd die niet mag worden ingeperkt door bijvoorbeeld drugs- of huwelijkswetgeving, zedelijkheidsnormen en behoorlijkheidseisen. Dit type bevrijdingsliberalisme maakt sinds de *sixties* en *seventies* gestaag opgang en ruimt puriteinse restanten steeds kordater uit de weg. Zeker, ook dit ontmoet tegenstand – uit populistische, maar ook uit conservatieve en christelijke hoek klinkt aanhoudende kritiek op het vrijheid-blijheid-liberalisme en op het radicale gelijkheidsdenken, de identiteitspolitiek en de extremiteiten van *wokeness* die er mee gepaard gaan. Maar veel effect lijkt die kritiek, althans in de Westerse wereld, vooralsnog niet te sorteren.

Het belangrijkste verwijt aan beide vormen van hedendaags liberalisme is dat ze radicaal individualistisch zijn. Dit doet de moeilijke vraag rijzen of radicaal individualisme een wezenskenmerk is van het liberalisme of eerder een uitwas ervan. Wat hiervan zij, critici houden vol dat door het liberalisme zowel de gemeenschap als de zeden worden aangetast. Anders gezegd, er wordt gevaarlijk snel ingeteerd op het sociale en morele kapitaal dat we van eerdere generaties hebben geërfd.

ZELFVERKLAARD POSTLIBERALISME

De vraag is wel: wat komt er voor het liberalisme in de plaats? Een van de alternatieven die worden aangedragen is wat momenteel in Anglo-Amerikaanse landen *postliberalism* heet. De betekenis van dit neologisme varieert en is niet scherp afgebakend.² Om enig houvast te hebben gaan we in deze bundel uit van de betekenis die in de literatuur door postliberalen zelf en door hun geestverwanten aan de term ‘postliberalisme’ wordt gegeven.³ Er zijn inmiddels veel boeken en artikelen verschenen die de term in de titel

dragen.⁴ Zelfverkleerde aanhangers van het postliberalisme zijn onder andere de Britten Adrian Pabst, John Milbank, Phillip Blond en David Goodhart en de Amerikanen Gladden Pappin en Fred Dallmayr. Verder zijn er die de term niet expliciet gebruiken, maar wel eenzelfde kritiek op het liberalisme leveren en algemeen tot het postliberalisme worden gerekend en zich dat ook laten aanleunen. De prominentste hiervan zijn de Amerikaanse hoogleraren Patrick Deneen (auteur van het veelbesproken boek *Why Liberalism Failed*⁵) en Adrian Vermeule, verdediger van ‘common-good constitutionalism’ en integralisme (waarover in latere hoofdstukken meer).⁶ In een nog wat wijdere kring van liberalisme-critici vinden we belangrijke katholieke conservatieven als Alasdair MacIntyre (filosoof te Notre Dame), Robert P. George (rechtsfilosoof te Princeton), publicist Rod Dreher en ook verschillende Europeanen zoals de Franse politiek filosoof Pierre Manent⁷ en de radicaal-conservatieve Poolse filosoof en Europarlementariër Ryszard Legutko.⁸

Postliberalisme is dus de aanduiding voor een wolk van ideeën en argumenten van een informeel netwerk van academici en publicisten. Tegelijk is het niet zomaar een hype rond een nieuw politiek modewoord; het heeft diepe theologische en filosofische wortels.⁹ Ruim een halve eeuw geleden hebben auteurs als Lindbeck, Hauerwas en Milbank tegenover de dominante liberale theologie hun ‘postliberale theologie’ ontwikkeld, ook wel bekend onder de noemer *Radical Orthodoxy*.¹⁰ Verder is er een nauwe relatie tussen het postliberalisme en de katholieke sociale leer. Veel postliberalen vinden daar hun inspiratie en inzichten. Zij grijpen, behalve op het politieke denken van Aristoteles en Alexis de Tocqueville, ook graag terug op de theologie van Augustinus en Thomas van Aquino en op het corpus van pauselijke encyclieken over maatschappelijke onderwerpen.

Een antwoord op de vraag waar postliberalen voor staan is niet in één zin te geven; daar is heel deze bundel

voor bedoeld. Terecht is wel opgemerkt dat postliberalen veelal mensen met conservatieve neigingen zijn (zowel uit gematigd rechtse als uit gematigd linkse hoek) die zich realiseren dat er anno nu weinig meer te conserveren valt en daarom opnieuw willen beginnen.¹¹ Dit maakt hen radicaal: ze gaan nadenken over de wortels van de bestaande liberale orde en over wezenlijk andere alternatieven. Om te verhelderen waar postliberalen zich tegen afzetten, willen we kort ingaan op de belangrijkste betekenissen van zowel het voorzetsel ‘post’ als het substantief ‘liberalisme’.

HET VOORZETSEL ‘POST’

Dat postliberalisme niet één omlijnd idee is, maar eerder een spectrum van posities, kan worden verduidelijkt door te kijken naar de verschillende betekenissen van het voorzetsel ‘post’. Dit voorzetsel lijkt op ten minste drie verschillende manieren gebruikt te worden.

Ten eerste eenvoudigweg als na-in-de-tijd (*ex post*). Dit is niet alleen de meest letterlijke maar ook de meest vergaande interpretatie. In deze visie loopt het liberalisme – zoals ooit het Sovjet-communisme – op zijn laatste benen en is het zaak om na te denken over de situatie na zijn verdwijnen. Dit leidt niet zelden tot vergaande postliberale alternatieven, waarbij men niet verrassend teruggrijpt op ideeën en praktijken van vóór de moderniteit en het liberalisme. Postliberalisme wil zo een alternatief bieden dat gereed staat als de liberale dominantie ten einde komt en het wil dat einde ook helpen bespoedigen.

De tweede betekenis van het voorzetsel ‘post’ is die van *anti*, tegen. Zo opgevat is postliberalisme vooral een kritiek, een denkwijze die de tekortkomingen van het liberalisme blootlegt. En inderdaad zijn alle postliberalen bijzonder kritisch op het liberalisme. Maar anders dan auteurs die zich frontaal tegen het liberalisme hebben gekeerd,¹² zeggen veel postliberalen expliciet dat ze niet antiliberaal of illiberaal willen zijn. Zij associëren illiberalisme met

autoritaire regimes, zelfs met fascisme en communisme, en distantiëren zich daarvan.

Dat brengt ons bij de derde, meest gematigde opvatting. Hierin betekent 'post' zoiets als voorbij (*beyond*). In deze interpretatie moeten we door het liberalisme heen en eraan voorbij, terwijl we het goede ervan meenemen, maar ook nieuwe wegen inslaan. Zo opgevat is postliberalisme een volgende fase in een doorgaande ontwikkeling. Dit leidt bijvoorbeeld tot pleidooien voor een 'Augustijns liberalisme', waarbij Augustinus als gids de plaats inneemt van John Locke.¹³

Zoals dit laatste voorbeeld laat zien, sluiten de drie betekenissen van 'post-' elkaar geenszins uit. Eigenlijk hantieren alle postliberalen ze alle drie, met wisselende nadruk. Postliberalisme is daarmee een denkstroming die kritiek levert op (hedendaags) liberalisme en daar alternatieven voor wil aandragen, waarbij tegelijk weer sommige liberale elementen worden meegenomen. Maar deze omschrijving is nog erg abstract. De volgende stap is om te kijken wat dan met 'liberalisme' wordt bedoeld.

HET SUBSTANTIEF 'LIBERALISME'

Ook bij het begrip 'liberalisme' zien we een spectrum van betekenissen. We willen de twee uitersten van dat spectrum beschrijven. De ene en minst vergaande betekenis is die van liberalisme als *constitutionalisme*, dat wil zeggen de legitimering en limitering van macht door recht. Dit is de betekenis die het begrip vooral krijgt in de samenstelling 'liberale democratie'. Liberalisme verwijst dan naar kenmerken van de moderne rechtsstaat: de bescherming van minderheden en van individuele rechten, principes van *rule of law* en *limited government*, machtscheiding en *checks and balances*, onafhankelijkheid van de rechtsspraak, persvrijheid en academische vrijheid. Dit zijn principes die zijn neergeslagen in grondwetten en internationale verdragen. Een deel van het debat over de betekenis van

postliberalisme gaat over de vraag in hoeverre deze principes los te maken zijn van de andere betekenissen van liberalisme.

In zijn andere, veel bredere betekenis is liberalisme namelijk een uitgewerkte mens- en maatschappijbeschouwing. Centrale noties hierin zijn die van het redelijke individu met natuurlijke rechten, de natuurstaat en het sociaal contract, de betekenis van vrijheid en het 'primaat van het privaat'.¹⁴ Het klassiek liberalisme dat zich vooral in de negentiende eeuw breed maakte ging nog vooral over de bescherming van persoonlijke vrijheid tegen overheidsbemoeienis en maatschappelijk conformisme. Naast economische vrijheid en vrijhandel stonden hierin vrijheid van meningsuiting, van godsdienst, van vergadering en dergelijke centraal. Vooral in de tweede helft van de twintigste eeuw heeft dit zich verder ontwikkeld: aan de genoemde klassieke vrijheidsrechten werden sociale rechten toegevoegd (denk aan het recht op onderwijs, op werkgelegenheid, op zorg) en de negatieve vrijheid (vrijheid *van*) werd aangevuld met een bepaald soort positieve vrijheid (vrijheid *tot*), namelijk vrijheid als zelfbestuur en zelfbeschikking. Daarmee is liberalisme niet alleen iets van 'rechts', maar ook van 'links'. (In de Verenigde Staten staat *liberal* inmiddels zelfs gelijk aan *progressive-left*.) De idealen van vrijheid en gelijkheid waren immers vanaf het begin loten van dezelfde revolutionaire stam. Uiteindelijk heeft dit geresulteerd in de twee vormen van liberalisme waarmee dit hoofdstuk begon: politiek-economisch neoliberalisme en sociaal-cultureel progressief liberalisme. Postliberalen hebben het in de regel op beide vormen gemunt.

Soms wordt de betekenis van 'liberalisme' nog verder opgerekt en wordt het min of meer gelijkgesteld aan 'moderniteit'. Wat betekent dat? Moderniteit is uiteraard een zeer veelomvattend begrip, maar staat hier tegenover het antieke en christelijke wereldbeeld – voor het gemak 'premoderniteit' genoemd. Een belangrijke grondgedachte van de premoderniteit was dat elk natuurlijk verschijnsel

een inherente betekenis en bedoeling (*telos*) heeft. Dit gold voor de natuurlijke wereld van flora en fauna, maar evenzeer voor de mens zelf en voor de diverse verbanden van het menselijk samenleven (familie, *polis*). Modernen zien dit anders; zij maken een fundamentele scheiding tussen natuur en doel (*telos*): volgens hen heeft de natuur geen inherente zin of betekenis (ze is amoreel); zin of betekenis wordt er hooguit door mensen aan toegekend. Zo ontstaat een scheiding tussen natuur en cultuur, tussen natuurwetenschappen en mens- of cultuurwetenschappen ook, en tussen feiten en waarden. Een waarde is niet meer objectief, maar slechts 'dat wat gewaardeerd wordt'. Hier zit ook een sterk seculier of binnenwereldlijk en vaak zelfs antireligieus element in. De wereld wordt 'onttoverd': zij is geen goede (of gevallen) schepping meer en uiteindelijk is er evenmin een op de wereld en mens betrokken Schepper.

Veel postliberalen stellen het liberalisme gelijk aan moderniteit in deze zin. Vertrekkend vanuit antieke en christelijke uitgangspunten verdedigen zij weer een teleologisch en vaak ook theïstisch wereldbeeld. Natuurlijk weten ze wel dat er nog tal van andere moderne verschijnselen zijn – Romantiek, socialisme, religieus fundamentalisme, etnisch nationalisme, industrialisatie en zo meer – en zij wijzen ook die meestal af, maar hun belangrijkste kritiek richt zich toch op het liberalisme als de dominant geworden denkwijze van de moderniteit.

WAT WILLEN POSTLIBERALEN (NIET)?

Dit roept de vraag op wat zij dan zelf voorstaan. De hoofdstukken die volgen proberen daarop een antwoord te geven. Hier beperken we ons door op twee punten te markeren wat zij *niet* willen.

Ten eerste wil postliberalisme zich onderscheiden van radicale liberalisme-kritiek ter linker- en ter rechterzijde: het ziet niets in revolutie en identiteitspolitiek, noch in

populisme en nationalisme. Het eerste ligt overigens duidelijker dan het tweede. Sommige postliberalen beschouwen bijvoorbeeld het populisme uit pragmatische oogpunt wel degelijk als een middel dat kan helpen om hun doel – ontmanteling van de liberale orde – te verwezenlijken, al is het maar door gebreken van de liberale orde duidelijker te signaleren. Maar populistisch zijn postliberalen daarmee zelf niet. In de regel vertrekken postliberalen ‘vanuit het midden’; ze zijn weliswaar radicaal, maar wars van extremisme. De politieke scheidslijn links/rechts wordt door hen bovendien sterk gerelativeerd. In de Britse context verschijnt postliberalisme als *Red Tory-ism* en *Blue Labour*.¹⁵ Veel wordt daarbij verwacht van de samenleving, weinig van de markt en de staat, zonder die twee volkomen te disqualificeren. Vaak is er een duidelijke verwantschap (maar niet per se bekendheid) met de continentaal-Europese christendemocratie en haar idealen van de verantwoorde-lijke samenleving. Die verwantschap is overigens wel sterker met de traditionele christendemocratie van kort na de Tweede Wereldoorlog dan met recentere, sterk geliberaliseerde en gesecculariseerde versies daarvan.

Ten tweede zijn postliberalen vaak kritisch op het globalisme, zowel in zijn economische verschijningsvorm (mondiaal kapitalisme) als in zijn sociaal-culturele verschijningsvorm (multiculturalisme, kosmopolitanisme). Ze benadrukken het belang van lokale, hechte politieke gemeenschappen met gedeelde morele standaarden. Dit sluit evenwel internationale betrokkenheid niet helemaal uit. Postliberalen willen noch onthecht en ontworteld zijn, noch geïsoleerd en teruggetrokken. Velen van hen huldigen het rooms-katholieke subsidiariteitsbeginsel dat uitgaat van steeds wijdere kringen van afnemende betrokkenheid en verantwoordelijkheid (die evenwel binnen hun domein cruciale taken vervullen): eerst verwanten, vrienden en collega’s, dan dorp of buurt, vervolgens stad, regio en land en ten slotte de internationale gemeenschap.

Zo, tussen allerlei klippen door laverend, proberen postliberalen een samenhangend religieus, maatschappelijk en politiek alternatief te formuleren voor de huidige liberale orde. Dit betekent, zoals gezegd, niet dat postliberalen overal hetzelfde over denken. Integendeel, ze hebben onderling stevige verschilpunten die vaak samenhangen met de verschillende betekenissen van 'post' en 'liberalisme' die we eerder hebben onderscheiden. Zo verschillen postliberalen onderling in hun houding tegenover de moderniteit en specifiek tegenover de moderne (Amerikaanse en Franse) revoluties en daarmee tegenover de moderne staat. Sommigen accepteren deze; andere niet. Sommigen pleiten voor 'perfectionisme' (de gedachte dat de politieke gemeenschap er actief naar moet streven mensen deugden bij te brengen); anderen zijn huiverig voor morele programma's. Soortgelijke verschillen zijn er in de waardering van de scheiding tussen kerk en staat. De radicaalste postliberalen (vooral Adrian Vermeule) verwerpen de scheiding tussen religie en politiek en pleiten voor rooms-katholiek 'integralisme'.¹⁶ Op meer oecumenische wijze geldt dit ook voor iemand als John Milbank. Anderen, vaak geïnspireerd door Tocqueville en daarmee het Amerikaanse constitutionaalisme uit de vroege negentiende eeuw, houden vast aan een zeker ideaal van godsdienstvrijheid en religieuze tolerantie. Ook zijn er meningsverschillen over de verhouding tussen de markt en de staat, over de noodzaak om met sociaal beleid armoede te bestrijden en over de wenselijkheid van internationale vrijhandel. Nogal wat postliberalen (vooral de Britse) hebben een merkbare socialistische invloed ondergaan, terwijl anderen daar weinig van moeten hebben. Tot slot verschillen postliberalen onderling in hun waardering van nationale cultuur en identiteit en daarmee van immigratie. Veel postliberalen zijn beducht voor culturele globalisering, maar bepleiten tegelijk een christelijke dan wel de westerse cultuur die nationale grenzen overstijgt. Kortom, postliberalen voeren niet alleen veel discussie met anderen, maar ook met elkaar.¹⁷

Deze bundel wil het postliberalisme bekend maken aan een breed Nederlands publiek. Ze beoogt een inleiding te geven tot het postliberale denken, verheldering te bieden van belangrijke ideeën en argumenten en de actuele relevantie ervan te laten zien. Daarbij is alle ruimte voor kritische vragen en kanttekeningen, al zal ook waardering blijken voor het intellectuele debat dat in deze kring wordt gevoerd en vaak elders node wordt gemist. Geprobeerd is om discussies op de vierkante millimeter door vakspecialisten te vermijden.

Hierna volgen negen hoofdstukken: vier tweetallen en een slothoofdstuk. In het eerste tweetal wordt gezocht naar de theologische wortels van het postliberalisme. Bas Hengstmengel biedt allereerst een overzicht van de postliberale theologie van onder meer George Lindbeck, Stanley Hauerwas, Oliver O'Donovan en John Milbank. Daarna laat Ringo Ossewaarde zien dat veel postliberalen zich beroepen op de katholieke sociale leer en tegelijk daar volgens hem van afwijken.

Het volgende tweetal biedt een theoretische waardering van het postliberalisme. Marin Terpstra stelt in zijn hoofdstuk de fundamentele vraag of het wel mogelijk is aan moderniteit en liberalisme 'voorbij' te gaan – iets wat hij sterk betwijfelt. Sophie van Bijsterveld gaat hier verder op in door te bezien hoe het postliberalisme van Deneen zich laat inspireren door Tocqueville en hoe het zich verhoudt tot het Rawlsiaanse liberalisme enerzijds en het communitarisme anderzijds.

Daarna volgen twee hoofdstukken over essentiële praktische vraagstukken. Hans-Martien ten Napel concentreert zich op de godsdienstvrijheid: hij gaat na hoe postliberalen deze interpreteren en waarderen, mede in vergelijking met liberalen. Vervolgens onderzoekt Menno Kamminga wat postliberalen te zeggen hebben over grensoverschrijdende thema's als internationale politieke economie en klimaatbeleid.

In het laatste tweetal wordt het postliberalisme gewaardeerd vanuit twee aanpalende posities: het personalistisch socialisme respectievelijk de christendemocratie. Ronald van Raak relateert het belang van het Anglo-Amerikaanse postliberalisme voor de Nederlandse context door te betogen dat – naast het door hem verdedigde socialisme – ook onze eigen liberale traditie zelf veel aanknopingspunten biedt om het neoliberalisme te bekritisseren. In het daaropvolgende hoofdstuk reflecteert Maarten Neuteboom op de relatie tussen postliberalisme en christendemocratie en laat hij zien welke belangrijke lessen beide van elkaar kunnen leren.

In het slothoofdstuk resumeert Patrick Overeem de postliberale kritiek op de liberale orde en probeert hij vast te stellen of het postliberalisme behalve kritiek ook een eigen (zelfstandig en realistisch) alternatief biedt en welke kans dat alternatief zou kunnen maken in Nederland.

NOTEN

- 1 Dit onderscheid komt uit het veelgeprezen boek van de Britse postliberaal David Goodhart getiteld *The Road to Somewhere. The Populist Revolt and the Future of Politics*. Londen: Hurst 2017.
- 2 Een vroeg gebruik van de term ‘postliberalisme’ zien we in de essaybundel van de Britse filosoof John Gray, *Post-Liberalism. Studies in Political Thought*. Abingdon: Routledge 1993. Gray is een belangwekkend criticus van recente vormen van liberalisme, maar hij is te sceptisch, of te cynisch, om bij het hedendaagse postliberalisme te behoren.
- 3 Zie voor een leeslijst G. Fraser, A post-liberal reading list. *Unherd* (2019), <https://unherd.com/2019/11/a-post-liberal-reading-list/>. Voor een journalistieke impressie: R. Douthat, Among the post-liberals. *New York Times* (8 oktober 2016), <https://www.nytimes.com/2016/10/09/opinion/sunday/among-the-post-liberals.html>.